

VAN DER KLAAUW-TOREN GESLOOPT

Leiden – De afgelopen maand is begonnen met sloop van de Van der Klaauw-toren aan de Kaiserstraat. Dat gebeurde in opdracht van de Universiteit Leiden, die geen boodschap had aan de talrijke acties om deze 'parel van de wederopbouwarchitectuur' te behouden. Op deze plek komt een nieuwe woontoren. Met de opbrengst ervan betaalt de universiteit de restauratie van de Sterrenwacht.

STERRENWACHT

TIJDSCHRIFT OVER DE GESCHIEDENIS VAN NIEUW WERKLUST

€ 2,75

JAARGANG 23 NUMMER 4 december 2012

Subsidie voor schoorsteen

ENKA Ede

Stop verval Nieuw Werklust

Steenstraat 14-16

Colofon

Stielz Jaargang 23 (2012) Nummer 4
ISSN 0928-9437

Stielz stond oorspronkelijk voor StielZaken als uitgave van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (Stiel). Deze stichting ijvert voor de opsporing en behoud van monumenten van bedrijf en techniek in Leiden en omgeving. Stiel verstaat onder monuminten niet alleen oude fabrieken, maar ook winkels, pakhuizen, bruggen, stations en nutsbedrijven. Sinds de oprichting van de stichting in 1987 is dankzij haar inspanningen een groot aantal complexen op de plaatselijke en landelijke monumentenlijsten geplaatst. Verder onderzoekt en beschrijft Stiel de geschiedenis van Leiden als vooraanstaande industriestad. Met de ondertitel 'geschiedenis van werkend Leiden' gaat dit blad een stapje verder dan de formele doelstelling van de stichting: de beschrijving van de recente sociaal-economische geschiedenis van Leiden en omgeving.

Secretariaatsadres Stiel

Postbus 4021, 2301 RA Leiden. Tel. 071-5125877; e-mail: info@stiel-leiden.nl. Nieuwe donateurs, die ons werk willen steunen, kunnen zich voor minimaal € 15 per jaar aanmelden. Bedrijfsdonateurs betalen minimaal € 50 met recht op een advertentie in dit blad. Het verschuldigde bedrag kan worden overgemaakt op Postbank 10.39.391. Donateurs ontvangen het blad gratis. Losse nummers € 2,75.

Website Stiel:

www.stiel-leiden.nl

Redactie Stielz

Wibo Burgers, De Fruittuinen 70, 2132 NZ Hoofddorp, tel.023-5632725, e-mail: wibo.burgers@wxs.nl. Stielz volgt de spellingregels van het Witte Boekje (Genootschap Onze Taal). De auteurs en de redactie hebben hun best gedaan de rechthebbenden van het illustratiemateriaal te achterhalen. Waar dit om praktische redenen of op korte termijn niet mogelijk bleek, kunnen de rechthebbenden zich wenden tot de redactie van STIELZ. © STIEL. Bijdragen uit dit blad mogen na toestemming van de auteur worden overgenomen met volledige bronvermelding.

Distributie

Mevr. N. Bavelaar, Hugo de Grootstraat 28, 2311XX Leiden, tel. 071-5149863.

Druk

Labor Vincit, Leiden, www.drukkerijlaborvincit.nl

Ontwerp omslag

Donna Smith

Lay-out

Grafisch Bureau Christine van der Ven, Voorschoten

Medewerkers aan dit nummer

Niek Bavelaar is 'huisfotograaf' van STIEL. Tel. 071-5149863; e-mail: njbavelaar@casema.nl. Henk Budel is bedrijfskundige en kunsthistoricus. Wibo Burgers is journalist en kunsthistoricus. Joop Gijsman is oud-ondernemer en penningmeester van STIEL. Gerard van Hees is voorzitter van STIEL. Gerard J. Telkamp is historicus.

Stielz komt tot stand dankzij steun van de volgende Leidse bedrijven
Dieben BV Beheersmij

Bestuur Stichting Industrieel Erfgoed Leiden
G.J.A. van Hees, voorzitter; J.J. Gijsman, wnd. secretaris/penningmeester; mr. H.J. Korthof-Matze, tweede secretaris; mr.ir. L. Barendregt, ir. P. Buring, drs W.B. Burgers, mr. J.J. Turenhout

Ere-voorzitter: Ing. drs H.J. Budel

Omslagfoto

De Hoge Mors behoudt de herinnering aan de laatste Leidse bollenschuur in deze replica ervan met daar-in twee woningen (zie p.22). Inzet: de oorspronkelijke bollenschuur.

VAN DE VOORZITTER

Toekomst STIEL

Het doel van een organisatie is om zichzelf overbodig te maken. Toch blijkt dat in de praktijk een weerbarstig onderwerp. STIEL kijkt ook wel eens naar zichzelf en vraagt dan: moeten we door? Vooralsnog wordt deze vraag met JA beantwoord. We hebben nog genoeg dossiers onderhanden. Wel verschuift onze aandacht van het pure industriële erfgoed naar de omgeving (vooral onroerend goed) waarin wordt gewerkt. Wat wel schuurt is dat veel betrokken panden inmiddels de aandacht krijgen die ze verdienen. Maar wat ook schuurt is de verkeerde aandacht die er voor sommige zaken is.

Dinsdag 4 december *het Leidsch Dagblad* in de bus. De afgelopen tijd is er al veel aandacht geweest in het blad voor de schoorsteen in de Haarlemmerstraat. De eigenaar van dit gemeentelijke monument zoekt middelen om de schoorsteen op te knappen. De gemeente Leiden lapt – dit is buiten het staande beleid – ruim 40.000 euro bij, maar de familie Exter heeft helaas geen geld om de rest te financieren. Dat kan, dat vereist een gezamenlijke inspanning, waaraan STIEL overigens heeft meegedaan. Maar dan lezen we het volgende: "Maar het is kennelijk mijn schoorsteen, zonder dat ik mag bepalen wat er mee gebeurt," aldus Diana van Exter.

Feuerbachs "het zijn bepaalt het bewustzijn" is hier wel heel letterlijk van toepassing. Volledig losgezongen van elke waarde van deze unieke schoorsteen probeert de dame in de slachtofferrol te kruipen, waar ze al die jaren zelf aan het stuur heeft gezeten. Je wordt wakker en realiseert je dat je nog een schoorsteen in bezit hebt. Ja, beste lezers, doe de gordijnen eens open en kijk wat er allemaal bij u in de tuin staat.

Vrijdagavond 30 november hebben we de jubilarissen van FNV-Bondgenoten omgeving Leiden in Holiday Inn gehuldigd. Daaronder drie werknemers van de Meelfabriek. Ik kon niet nalaten te vermelden dat ik in mijn vrije tijd ook voorzitter van STIEL ben. En uit de reacties die je dan krijgt weet je dat STIEL voorlopig haar werk moet voortzetten. Alleen maar trots bij de jubilarissen voor het werk van STIEL. De werknemers zijn blij dat de Meelfabriek er nog is en wordt hergebruikt. Wellicht een voorbeeld voor onze Diana?

En voor het overige zoeken we nog een secretaris.

Gerard van Hees

INHOUD

- 3 Gezocht: wandkunst uit wederopbouwperiode
- 4 Subsidie voor monumentale schoorsteen
- 5 Column Henk Budel
- 7 Rijnwoude op de bres voor Nieuw Werklust
- 8 Rubriek Monument: Van ENKA-Ede bleef weinig over
- 10 Monumentenregeling vernieuwd
- 12 Langs Amsterdamse muurreclames/Gids voor groene monumenten
- 13 De krul/Boeken/Hoornindustrie in Erfgoed
- 14 Van tabakshandel tot belwinkel: 130 jaar Steenstraat 14-16
- 21 Uit Leiden & Regio

GEZOCHT: WANDKUNST UIT WEDEROPBOUWPERIODE

De laatste jaren is er een toenemende interesse voor wandkunst uit de jaren van de wederopbouw (1945-1965). Het gaat hier om monumentale kunst in openbare gebouwen en kantoren zoals wandschilderingen, reliëfs, mozaïeken, tegeltableaus en werken in glas-in-lood. Vaak betreft het bouwopdrachten waarbij architect en kunstenaar nauw samenwerkten. Tegenwoordig is er niet veel belangstelling voor deze werken, terwijl de kunstenaars van toen in de vergetelheid zijn geraakt.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is bezig met een inventarisatie, waardering en selectie van het resterende erfgoed uit de tijd van de wederopbouw. Architectuur, stedenbouw en kunst worden hierbij integraal benaderd. Eerder al wees de minister een honderdtal waardevolle bouwwerken uit de periode 1940-1958 aan als monument. Nu wordt er gewikt en gewogen over de selectie van nog een honderdtal bouwwerken uit de periode 1959-1965. Apart daarvan staat de monumentale wandkunst uit de wederopbouwperiode.

In de sector van de wandkunst is het de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed vooral te doen om het samenstellen van een goed overzicht. Dat ontbreekt tot op heden. Vandaar dan ook dat er hulp is gevraagd bij de inventarisatie van de wandkunst. Daartoe is de internetsite www.help-wandkunstopsporen.nl in het leven geroepen. Iedereen kan hier een kunstwerk uit de wederopbouwperiode toevoegen.

In Leiden

In de afgelopen jaren heeft men in Leiden al kennis gemaakt met kunstwerken uit de periode van na de Tweede Wereldoorlog. Zo kon mede dankzij de activiteiten van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL) het gipsen reliëf van Eppo Doeve (1907-1981) worden behouden. Aanvankelijk bevond zich dit kunstwerk, dat in 1952 werd voltooid, in de directiekamer van de sajettefabriek Clos & Leembruggen. Daarna kwam het terecht in een gemeentelijk pand op het industrieterrein De Waard. Dat gebouw was in slechte staat en zou worden afgebroken. Vandaar dat onderdak werd gezocht voor het kunstwerk van Doeve.

Het gipsen reliëf van Eppo Doeve.

Ten slotte werd het van de wand gehaald en ondergebracht in het museum De Lakenhal.

Een ander Leids voorbeeld van deze wandkunst is het werkstuk van Lex Horn in het Clusiusgebouw, voor het behoud waarvan STIEL ook in actie is gekomen. Ook voor dit kunstwerk is de garantie van behoud afgegeven.

Andere voorbeelden van dergelijke wandkunst in Leiden zijn het glas-in-betonraam in het trappenhuis in het voormalige kantoor van de belastingdienst aan het Stationsplein (van Meine Jansen en Jan Menno), en de kunstwerken De Hoop en De Zorg van beeldhouwer Oswald Wenckebach (1985-1962) bij de ingang van het Gortergebouw aan de Wassenaarseweg.

De beelden van Wenckebach bij de ingang van het Gortergebouw.

Ten slotte een reliëf aan een pand aan het Rapenburg, waar in het verleden de N.V. van Cranenburgh en Heringa's Sajettefabriek was gevestigd. Deze fabriek stond op grote delen van de Kaiserstraat, het Rapenburg en de Vliet en is in 1949 uitgebreid met het pand Rapenburg 107-111b. In 1963 is het bedrijf, dat eerder was gefuseerd met Van Wijk & Co., geliquideerd. Het reliëf toont een aantal fasen in de sajettefabricage. (W.B.)

SUBSIDIE VOOR MONUMENTALE SCHOORSTEEN

De gemeente Leiden komt over de brug met een subsidie van 42.500 euro in de restauratiekosten van de monumentale bakkerijschoorsteen v.h. Tijsterman aan de Haarlemmerstraat. Het gaat hier om de helft van de subsidiabele kosten. Daarmee lijkt de kans op behoud van de oude schoorsteen toegenomen.

De schoorsteen is van de vroegere Timp Koekjesfabriek, later bakkerij Tijsterman, gebouwd in de periode 1900/1910. Landelijk gezien is de schoorsteen uniek vanwege de nog steeds goed zichtbare ruitvormige versiering in een gele kleur. Dit motief is zelden gebruikt in de schoorsteenbouw. De Leidse schoorsteen, een gemeentelijk monument, is de enige in zijn soort die nog resteert in ons land.

ADVERTENTIE

EXPOSITIE

Meten is weten

Leiderdorps Museum

2 sept. 2012 – 30 juni 2013
Woe., za., zo. 14-17 uur, do. 10 -12 uur
De Sterrentuin, van Diepeningenlaan 110

DE GROEP
Puur en Verantwoordelijk

GERARD J. TELKAMP

historicus, redacteur, copywriter
opdrachtonderzoek & eindredactie

PUBLICATIEBUREAU KAMPONG
geschiedenis van
bedrijven, gebouwen en families

Tesselschadestraat 38-A,
2332 BL Leiden
071-5315747
gerardjtelkamp@hetnet.nl

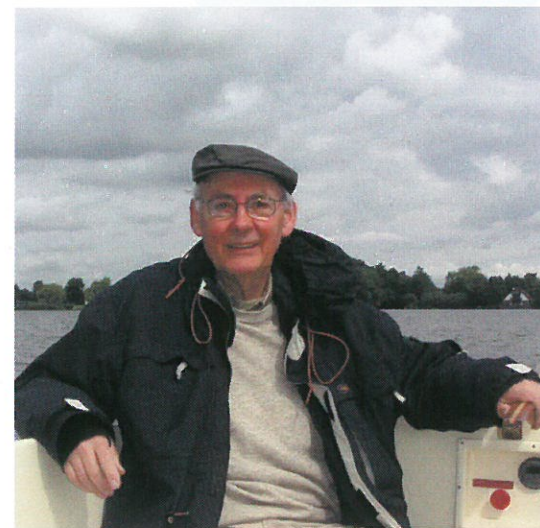
COLUMN – HENK BUDDEL

GEURCIRKEL

In het halfduister is een rij houten kruiwagens te onderscheiden, met de handvatten hoog opgekiept tegen een brokkelige muur. In de hoek ligt een uitgeschopte zwarte werkschoen bij een stapel vijftiger-jaren bloemvazen. Fotografen vinden veel motieven in de vervallen wereld van Nieuw Werklust aan de Oude Rijn.

Ik googel elke prent die ik vinden kan. Er is iets bijzonders mee, het lijkt alsof de hele fabriek van het ene op andere moment stilviel en of een atmosfeer, een stemming, zich vastklemde aan deze plek. In de kantine een half afgescheurd affiche van U2: "All That You Can't Leave Behind" uit 2000. Een andere bijna dramatische foto is genomen vanuit een oven. Er valt een strook fel licht op de lege vloer. Nog ongebakken tapse schoorsteenpotten van even verderop, kunnen zo naar binnen worden gekruidd. Veel ovens van dit ronde type overleefden in Nederland niet eens de negentiende eeuw.

Keurig herbestemde fabrieken haperen als ze de historie van bedrijf en techniek moeten vertellen, ze verstommen als het gaat om het verhaal van de mensen die er acht uur per dag of soms langer ploeterden. De geest van een plek, geboren uit het ooverdovend klappen van inslagspoelen in een weverij, de prikkeling in de neus van fijn katoenstof op de spinnerij, de helse galm in een ketelmakerij, het zingen van de metselaars op de steiger of wrok over het lage dagloon, die geest is er niet meer te vinden. Niet in het project "De Nieuwe Veenkoloniën", niet in de kantoorbestemming van "Van NELLE Ontwerpfabriek". Straks ook niet in de recycling-architectuur van een Leidse Meelfabriek.

Hoe zal het gaan met deze historische fabriek in een lome bocht van de Oude Rijn? De eigenaren van Nieuw Werklust is door de gemeente Rijnwoude opgedragen hun fabriek tegen verder verval te behoeden en wind en regen geen vrij spel meer te bieden.

Misschien gebeurt dat, misschien zal er zelfs worden opgeruimd. De ongebakken schoorsteenpotten verdwijnen, de vloer van het kantoorje waar de directeur en mede-eigenaar zijn laatste weken op het bedrijf sleet, wordt aangeveegd. Half ingevulde kruiswoordpuzzelboekjes en ongebruikte prikklokkaarten gaan in de vuilcontainer.

Een heel klein stapje in de goede richting?

Eigenlijk zou ik de voorkeur geven aan het bewaren van een driedimensionale afbeelding op ware grootte, met schemerig licht uit hoge vensteropeningen, met stapels nog niet gebakken schoorsteenpotten en een rij werkeloze kruiwagens. Helemaal de werkelijkheid van die laatste dag in 2001, toen de fabriekspoort voorgoed dichtging. Een tastbaar bewijs dat de wereld die de foto's op internet ons voorspiegelen, heeft bestaan en een kans om de geest van de plek Nieuw Werklust te ruiken, te voelen, te beleven.

Ik vind dat deze betoverende fabriek nu weg moet uit de geurcirkel van pappende mouten van Heineken aan de overkant. Met behoud van alle verval en met de schoorsteenpijp als een geknakte fallus, te herbouwen in het Openlucht Museum in Arnhem, steen voor steen.

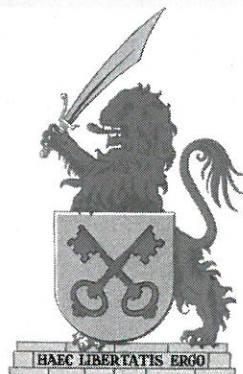
Bent u geïnteresseerd in het Leidse en regionale Erfgoed en wilt u graag het beroemde Leids Jaarboekje gratis ontvangen, dan kunt u niet zonder het lidmaatschap van de Vereniging Oud-Leiden.

HISTORISCHE VERENIGING OUD LEIDEN

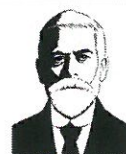
Opgericht 5 november 1902

De contributie bedraagt € 20,- per jaar; jongeren tot 25 jaar betalen slechts € 12,50. Door overmaking van dit bedrag op Postbankrekening 17 52 28 o.v.v. "nieuw lid" bent u lid van de Vereniging Oud-Leiden.

Postbus 917, 2300 AX Leiden, www.oudleiden.nl

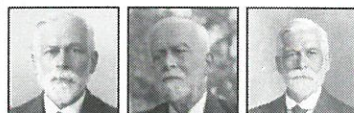

Dirk van Eck-Stichting Sociale en economische geschiedenis Leiden en omstreken

De Dirk van Eck-Stichting brengt de sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken onder de aandacht van een breed publiek. We organiseren filmavonden en lezingen, we zetten ons in voor het behoud archieven en we geven boeken en dvd's uit. Donateurs van de stichting ontvangen het Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken gratis.

Voor meer informatie over ons en onze komende activiteiten kunt u contact opnemen met:

Dirk van Eck-Stichting
Postbus 849
2300 AV Leiden
email: info@dirkvaneck.nl

www.dirkvaneck.nl

Bouwbedrijf Paardekooper

Sedert 1881

In 1881 heeft Arie Paardekooper de fundamenteën gelegd voor ons bouwbedrijf. Verweven met deze lange historie is de liefde voor het vak, vakmanschap, vertrouwen en natuurlijk altijd weer bouwen. Bouwbedrijf Paardekooper restaureert, renoveert en onderhoudt gebouwen.

- Lid van het NVOB
- Lid Bouwgarant
- Erkend Hoofdaannemer
- Erkend Leerbedrijf

Miening 41, 2381 GP Zoeterwoude
071-5801254
info@bouwbedrijf-paardekooper.nl

Arie Paardekooper 1857-1915

RIJKSMONUMENT STEEDS VERDER IN VERVAL

Op deze archiefphoto lijkt Nieuw Werklust nog in redelijke staat.

Terwijl het verval steeds verder om zich heen grijpt bij de voormalige kleiwarenfabriek Nieuw Werklust in Hazerswoude-Rijndijk, verlangt de gemeente Rijnwoude van de eigenaren dat zij maatregelen nemen om het verval te stoppen.

In 2000 kwam aan de (dakpannen)productie van de fabriek een einde. Mede op aandringen van STIEL werd Nieuw Werklust twee jaar later rijksmonument. Met het advies van de toenmalige rijksdienst voor de Monumentenzorg om het complex als geheel te bewaren. Dat laatste bleek al snel niet mogelijk. Eind 2008 kwam er een Masterplan voor het gebied van de Oude Rijn op tafel. In dit plan werden slechts enkele gebouwen van Nieuw Werklust, waaronder de directeurswoning, gehandhaafd. Van dit plan werd weinig of niets meer vernomen.

De jaren verstreken en het verval zette door. Dat was voor STIEL eind 2010 aanleiding om de gemeente Rijnwoude te vragen daaraan wat te doen. De Monumentenwet biedt namelijk een wettelijke basis voor het beschermen van monumenten tegen verder verval door deze wind- en waterdicht te maken.

In eerste aanleg weigerde de gemeente op te treden tegen de eigenaren, maar STIEL maakte bezwaar tegen deze beslissing. Eind september van dit jaar stelde het college van B. en W. van de gemeente Rijnwoude STIEL in het gelijk. Het ge-

meentebestuur was deze keer niet over één nacht ijs gegaan. Zo was er over deze kwestie contact met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en ook werd nagegaan in welke staat de afzonderlijke gebouwen verkeren en wat eraan zou moeten gebeuren.

Conclusie

De gemeente is tot de volgende conclusie gekomen.

* Bij zestien van de bijna dertig gebouwen is het wind- en waterdicht maken mogelijk, billijk en dus verplicht.

* Bij dertien gebouwen is wind- en waterdicht maken niet meer mogelijk, ze zijn veelal ingestort of gedeeltelijk verdwenen.

* Twee gebouwen, waaronder de directeurswoning, hebben geen bescherming nodig, ze verkeren in redelijke staat.

De directeurswoning van Nieuw Werklust

* Zes gebouwen vallen niet onder de aanwijzing als rijksmonument.

De gemeente heeft de eigenaren opgelegd om de aangegeven panden wind- en waterdicht te maken. Daarvoor is een periode van zes maanden vastgesteld. Wordt hieraan niet voldaan, dan kan een dwangsom van in totaal bijna 35.000 euro worden ingevorderd. Tegen deze beslissing hebben de eigenaren beroep ingesteld. Dat zal in de loop van februari 2013 behandeld worden door de rechtbank in Den Haag. (W.B.)

RUBRIEK MONUMENT

VAN ENKA-EDE BLEEF WEINIG OVER

RUBRIEK MONUMENT

In deze rubriek aandacht voor de industrieel erfgoed buiten Leiden. Deze keer het ENKA-fabriekscomplex, gelegen bij het NS-station Ede-Wageningen. De restanten ervan worden ingepast in een nieuwe woonwijk.

Van het omvangrijke fabriekscomplex van Enka-Ede, gelegen bij het NS-station Ede-Wageningen, staat nog maar weinig overeind. Wie in de trein voorbijgaat ziet eigenlijk alleen nog het karakteristieke Poortgebouw. Er zijn nog enkele gebouwen meer overgebleven, evenals twee schoorstenen. De nu nog aanwezige gebouwen zijn rijksmonument. Ze zullen, als het even kan, een nieuwe functie krijgen, die past in de herbestemming van deze locatie tot woonwijk

Het fabriekscomplex ligt aan de zuidkant van het NS-station Ede-Wageningen. Aan de noordkant liggen grote kazerneterreinen, die ook een onderdeel zullen vormen van de nieuwe stadswijk die hier moet verrijzen: het stadsdeel Veluwe Poort. De gemeente verwacht dat er ook een nieuw NS-station komt. Maar het is duidelijk dat deze herontwikkeling tot een woonwijk nog vele jaren zal duren.

Een duik in de historie. Na het instellen van de algemene dienstplicht in 1901 ging het toenmalige ministerie van Oorlog op zoek naar geschikte kazernes- en oefenterreinen. Vanwege de

Het karakteristieke Poortgebouw van ENKA.

grote oppervlakten woeste grond was de Veluwe zeer geschikt. Bovendien had Ede een station en de grond was goedkoop. In 1906 werden de eerste kazernes in gebruik genomen.

Na het afschaffen van de dienstplicht heeft Defensie zich grotendeels uit Ede teruggetrokken. De kazerneterreinen zijn enige jaren geleden overgedragen aan de gemeente. Een groot deel van de kazernes zal overigens behouden blijven en een nieuwe bestemming krijgen.

Aan de zuidkant van het station was er wat later een soortgelijke ontwikkeling. De scheikundige J.C. Hartogs ontdekte in het begin van de jaren twintig van de vorige eeuw de aanwezigheid van goedkope landbouwgrond in de nabijheid van het station Ede. Dat bracht hem ertoe hier in 1922 een viscofabriek te stichten, de ENKA, waar kunstzijde werd geproduceerd. Oorspronkelijk bestond het complex uit een carré, waarin de grondstoffen tot draden werden gevormd. In later

Sloop en opbouw.

Alleen de muren staan er nog.

jaren is het complex steeds verder uitgebreid. Zo kwam er in 1928 het markante Poortgebouw, dat kenmerkend is voor de fabrieksarchitectuur uit die tijd. Het is in onze dagen ook een belangrijk herkenningspunt van het complex.

Aanvankelijk was de ENKA een succes. In 1929 volgde de fusie met een Duits bedrijf en werd ENKA onderdeel van de AKU, de Algemene Kunstzijde Unie. In de dagen van hoogtij, in de jaren dertig, werkten er 5400 mensen, van wie 3000 vrouwen en meisjes. Er

waren in de naoorlogse periode ook veel 'gastarbeiders' uit Turkije en Spanje. In die dagen had de ENKA een eigen ontspanningsgebouw, de nog bestaande Reehorst, een inmiddels gesloopt zwembad en een woonwijk voor werknemers, Tuindorp Vooruit in Ede-Zuid (1920). Een deel van die wijk bestaat nog en is opgeknapt. Een ander deel is in de jaren negentig gesloopt en vervangen door nieuwbouw in retrostijl.

Bedrijfsbezetting

In het najaar van 1972 vond bij ENKA

de eerste bedrijfsbezetting in ons land plaats. Die was gericht tegen een reorganisatieplan van het moederconcern AKZO. Dat wilde de winstgevende fabriek in Breda, de vroegere Hollandse Kunstgaren Industrie, sluiten. Na vijf dagen werd de bezetting, vooral uitgevoerd door vrouwelijke werknemers, opgeheven. Het reorganisatieplan was van de baan. Tien jaar later werd de fabriek alsnog gesloten.

In 2002 kwam ook het einde voor ENKA in Ede. Vooral de daling van de garenprijzen en de immer toenemende concurrentie waren het begin van de ondergang van het bedrijf.

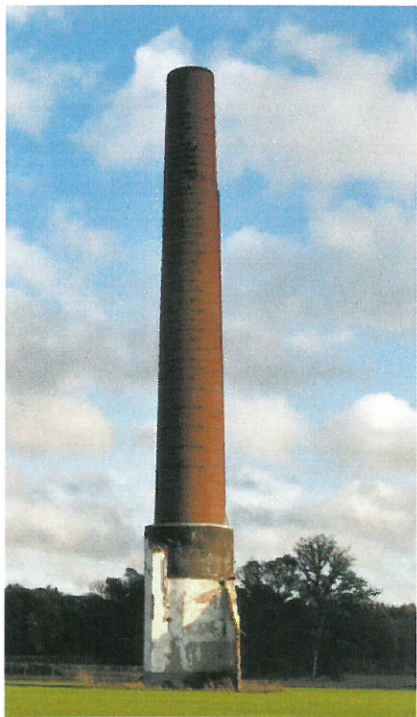
Wat is er vandaag overgebleven van de ENKA? Veel is er gesloopt. Vanaf 2008 wordt hier met de slopershamer gewerkt. Tegelijkertijd zijn woningen in aanbouw en er is zelfs een rijtje met nieuwe woningen, die al bewoond zijn. Wat er van vroeger over zal blijven zijn de volgende gebouwen en objecten, die alle rijksmonument zijn:

- * de Westvleugel (complex van hallen) met het Poortgebouw.
- * de Bitterzoutloods (opslag van chemicaliën).
- * gebouw geneeskundige dienst (1948).
- * kantinegebouw (eind jaren vijftig)
- * twee fabrieksschoorstenen.
- * een fontein en een gedenkbank

Informatie

Het Poortgebouw en de Westvleugel zullen vooral gebruikt worden als informatieplaats voor de woningbouw en als zalencentrum. In het najaar heeft BOEi, ontwikkelingsmaatschappij voor met name industrieel erfgoed, zich ontfermd over het kantinegebouw. Misschien kan hierin na restauratie een school worden ondergebracht, oppert beheerder Jaap van Tongeren, die de rondleiding verzorgt.

Welke bestemming de overgebleven gebouwen krijgen staat niet vast. Het meest voor de hand liggend zijn uiteraard functies als wonen, horeca en winkelen.

Een van de twee fabrieksschoorstenen.

Moeilijker en misschien onmogelijk lijkt een herbestemming van de twee

Nieuwe woningen zijn er ook.

fabrieksschoorstenen, waarvan die van de voormalige spinnerij 82 meter hoog is en opgetrokken werd in 1928. Die pijpen zijn beeldbepalend voor

het vroegere ENKA-complex evenzeer als het Poortgebouw.

Wibo Burgers

MONUMENTENREGELING VERNIEUWD

De populaire instandhoudingsregeling voor rijksmonumenten is op belangrijke onderdelen vernieuwd. Eigenaren van monumenten kunnen met behulp van deze regeling planmatig onderhoud uitvoeren. Dure restauraties achteraf worden zo voorkomen. De regeling is vernieuwd om zoveel mogelijk eigenaren te ondersteunen. De vernieuwde regeling treedt 1 januari 2013 in werking.

Eigenaren krijgen ruim de tijd om hun aanvragen in te dienen. Dat kan van 1 februari tot en met 31 maart 2013, bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De vuistregel 'wie het eerst komt, die het eerst maalt' geldt niet meer en er wordt niet geloot. Blijkt een aanvraag niet volledig, dan is er ruimte om aanvullende informatie te leveren en hoeft de eigenaar niet weer helemaal achter in de rij aan te sluiten.

De eigenaar moet voortaan 50% van de onderhoudskosten uit eigen middelen betalen – voorheen was dat een lager percentage. Een vast percentage vereenvoudigt de regeling en er kunnen zo meer aanvragen gehonoreerd worden.

Meer maatwerk

Er wordt meer maatwerk geleverd bij het bepalen van het maximale subsidiebedrag. Voorheen was het maximum 65.000 euro voor kerken en 30.000 euro voor andere monumenten (voor een periode van zes jaar). Dat was vaak niet genoeg voor onderhoud aan grote of bewerkelijke objecten. Vanaf komend jaar wordt het maximum gebaseerd op de herbouwwaarde. Hoe groter en rijker gedecoreerd een monument is, des te hoger de herbouwwaarde en daarmee de maximaal te verkrijgen subsidie.

Het kan zijn dat alle subsidieaanvragen het budget te boven gaan. Eigenaren van rijksmonumenten die tot het

Werelderfgoed behoren, en door de minister aangewezen professionele organisaties voor monumentenbehoud krijgen dan voorrang. Werelderfgoed verdient die positie omdat het rijk hiervoor een speciale verantwoordelijkheid heeft. Aangewezen professionele organisaties krijgen voorrang omdat zij het op professionele wijze in stand houden van een groot monumentenbezit als hoofdactiviteit hebben.

Het overige budget wordt verdeeld over grotere en kleinere monumenten: 25% daarvan is bestemd voor monumenten met een herbouwwaarde boven de 8,3 miljoen euro en 75% voor monumenten met een lagere herbouwwaarde.

Kleinste aanvragen

Gaat de totale subsidievraag het beschikbare budget te boven, dan krijgen aanvragen met de laagste totale begrote kosten voorrang.

Omdat monumentale kerken veel onderhoud vergen, gaat hier elk jaar een groot deel van het subsidiebudget naartoe. Vanaf 2013 gaat er subsidie naar kerken die in de zesjarige onderhoudsperiode bestendig in gebruik zijn – voor religieuze of andere functies.

Er is in 2013 een afzonderlijk budget beschikbaar voor archeologische monumenten (0,8 miljoen euro) en voor groene monumenten (5 miljoen euro). Voor deze categorieën geldt geen maximaal subsidiebedrag. Voor groene monumenten worden wel minder werkzaamheden gesubsidieerd: alleen sober onderhoud.

Vanwege de grote toeloop vielen de laatste jaren veel aanvragen buiten de boot, terwijl de eigenaren wel geld gestoken hadden in de aanvraag. Door de aangescherpte criteria is de uitkomst beter voorspelbaar en worden er meer aanvragen gehonoreerd.

Meer informatie op de websites www.cultureelerfgoed.nl/persberichten en www.monumenten.nl. Het nieuwe Besluit rijkssubsidieering instandhouding monumenten 2013 en de hierop gebaseerde subsidieregeling instandhouding monumenten zijn hier ook te vinden, evenals het aanvraagformulier.

(Rijksdienst Cultureel Erfgoed)

PERSPECTIEF VOOR JEUGD EN MONUMENTEN

De provincie Noord-Brabant is van plan jongeren in leegstaande of te restaureren monumenten op te leiden in het restauratieambacht. Daarmee wordt zowel de jeugd als de monumenten een perspectief geboden.

Dat vertelde gedeputeerde Brigitte van Haften op de eerste jaarlijkse Monumentendag, die op 8 november werd gehouden in de Rijtuigenloods in Amersfoort. Het was een van de talrijke plannen die aan de orde kwamen op deze bijeenkomst van zo'n zeshonderd mensen die op enigerlei wijze betrokken zijn bij monumenten.

Uiteraard ging het op dit congres vooral ook over monumenten in relatie tot de huidige economische crisis. Cees van 't Veen, directeur van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, constateerde dat er als gevolg van de economische crisis minder geld is voor monumenten en meer leegstand. Hij pleitte voor meer samenwerking.

De gemeenten zullen grote gevolgen ondervinden van de decentralisatie, zo stelde Arno Brok, burgemeester van Dordrecht en voorzitter van de Commissie Cultuur van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG). De gemeenten zijn momenteel gezamenlijk verantwoordelijk voor een vergelijkbare financiële bijdrage aan de monumentensector als de rijksoverheid. Naar zijn smaak betekent decentralisatie dat de gemeenten nieuwe taken krijgen, maar geen geld. Provincie en gemeenten zullen dan ook financiële hulp moeten krijgen van private organisaties.

Initiatiefnemer voor dit monumentencongres was de Federatie Instandhouding Monumenten, samen met het Nationaal Restauratiefonds, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en BOEi, ontwikkelingsmaatschappij voor industrieel erfgoed. In het vervolg zal dit monumentencongres elk jaar worden gehouden op de tweede donderdag in november.

Zie voor binnengekomen actuele informatie de website

www.stiel-leiden.nl

onder nieuws

LANGS AMSTERDAMSE MUURRECLAMES

De eerste wandelgids langs geschilderde en andere oude gevelreclames in Amsterdam is onlangs verschenen bij uitgeverij Stavoren-beeldvormers: *Muurreclames in Mokum. Historische reclames op Amsterdamse gevels*.

In dit boekje, uitgegeven met steun van het Stadsdeel West, staat het gebied rond de Kinkerstraat centraal. Een route van zo'n twee uur, met een duidelijke beschrijving, een plattegrond, veel nieuwe en oude foto's en verhalen achter de verschillende opschriften, voert de wandelaars langs ruim dertig gevelreclames in Oud-West, in de meeste gevallen gerestaureerd.

Behalve de wandelroute bevat het boekje teksten over de geschiedenis van de openbare reclame in Amsterdam en over de initiatieven die de afgelopen jaren her en der in de stad zijn ondernomen om opschriften te behouden en te restaureren. De teksten en de wandeling zijn geschreven door leden van de Werkgroep Historische Gevelreclames, de fraaie vormgeving is van Jaap Oostermann. De werkgroep is inmiddels ook in andere stadsdelen actief.

De belangstelling voor de vervaagde 'fresco's van de middenstand', de oogstrelende Jugendstiltaleaus en andere vormen van historische buitenreclame neemt landelijk al een aantal jaren toe. In tal van gemeenten is, vaak met steun van de lokale overheid, een restauratieprogramma

op touw gezet. Kampen, Utrecht, Leiden, Valkenburg, Den Haag, her en der waren er al boekjes met een rondwandeling langs oude gevelreclames. Voor Amsterdam, dat kan bogen op een rijke verzameling, interessante, inmiddels voor een deel herstelde historische gevelreclames, bestond zo'n wandelgids nog niet.

Het kleurrijke boekje verscheen bij uitgeverij Stavoren-beeldvormers te Amsterdam en kost 8,90 euro. Bestellen: info@beeldvormers.nl. Meer informatie over gevelreclames in Amsterdam: www.gevelreclames.nl.

GIDS VOOR GROENE MONUMENTEN

Een toekomst voor groen: handreiking voor instandhouding van groene monumenten – dat is de titel van een publicatie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed over hoe om te gaan met de steeds populairder worden de groene monumenten.

Nederland telt ongeveer 1300 beschermde groene monumenten. Van historische tuinen, buitenplaatsen en stadsparken tot kloostertuinen, begraafplaatsen en forten. Dit groene erfgoed leeft. De beplanting groeit, waardoor het beeld met de seizoenen en met de jaren verandert. Maar ook het gebruik van de ruimte in en om de groenaanleg ontwikkelt zich. Dat maakt deze monumenten kwetsbaar: de groeiende natuur kan de cultuurhistorie en het verhaal daarachter doen vervagen.

De maatschappelijke aandacht voor het groene erfgoed neemt toe, en daarmee de wens om de historie van het groen beleefbaar te maken. Eigenaren willen op eigentijdse wijze gebruik maken van historisch groen, bijvoorbeeld door parken beschikbaar te stellen voor recreatie en toerisme of passende nevenfuncties.

Wat zijn de mogelijkheden voor duurzaam behoud, herstel en eventueel nieuw gebruik? Met praktische tips helpt deze gids bij het maken van een passend plan voor aanpak. De publicatie is gemaakt voor iedereen die betrokken is bij het beheer van een groen monument en aan te vragen via info@cultureelerfgoed.nl.

DE KRUL

Waarom is dit apparaat eigenlijk uit het straatbeeld verdwenen? Het was simpel, gemakkelijk te reinigen, te klein voor ongewenste activiteiten mede door de open onderzijde en de

perforatie aan de bovenzijde. Deze laatste een Gemeentelijk Monument waardig. Hoe handig was men vroeger toch.

BOEKEN

We hebben nog een aantal exemplaren op voorraad:

- Leids Vakwerk, 31 Ambachten in Bedrijf, beschrijving van de werkzaamheden met tal van foto's, tevens handig als adresboek, 2011, € 15,-.

- Tekens aan de wand, geschilderde muurreclames in Nederland en in Leiden, een fraai boekwerk met tal van kleurenfoto's, 2012, € 25,-. Bestellen via overschrijving met adres of email of afhalen Dwars Bolwerkstraat 4.

HOORNINDUSTRIE IN ERFGOED

De historie van de vrij onbekende hoornindustrie in Aalten vinden we in de in het najaar verschenen dubbelaflevering van *Erfgoed industrie en techniek*, Vlaams-Nederlands tijdschrift voor industrie cultuur.

Vanaf 1855 zijn in het dichtbij de grens met Duitsland gelegen Aalten hoorndraaijers actief geweest. De hoorndraaiers maakten van buffelhoorn tal van producten zoals pijpenstelen, handvatten voor paraplu's en wandelstokken, knopen, kammen, snuifdozen en mesheften. De eerste, die zich in Aalten als hoorndraaijer vestigde, was Bernhard Vaags, de vijfde zoon van een schoenmaker ter plaatse. Voor hem was geen plaats in het schoenmakersbedrijf van zijn vader. Hij ging naar Duitsland, waar hij in Thüringen kennis maakte met het ambacht van hoorndraaijer. In de loop van de tijd volgde aan aantal dorpsgenoten zijn voorbeeld. Ook zij werden opgeleid in Thüringen.

Rond 1900 waren er in Aalten vier fabriekjes die Duitse pijpen en andere voorwerpen van hoorn maakten. De bedrijfjes hielden het ondanks de grote Duitse concurrentie vol tot na de Tweede Wereldoorlog. In 1976 sloot het laatste bedrijf, ruim honderd jaar nadat Bernhard Vaags ermee was begonnen.

Verder in dit nummer van *Erfgoed* aandacht voor het museum De Kantfabriek in het Limburgse Horst en een artikel over ingenieurs in de Lage Landen in de periode 1800-1850. Uiteraard ook bijdragen over Vlaanderen: verhalen over de zinknijverheid in de Belgische Kempen en het oude postgebouw in Turnhout.

Erfgoed industrie en techniek, administratie C.H.van Eldik, Brilduikerhof 12, 2623 NT Delft, cor@eldik.nl. Abonnement voor Nederland 21 euro per jaar.

VAN TABAKSHANDEL TOT BELWINKEL: 130 JAAR STEENSTRAAT 14-16

DEEL I: SIGARENWINKELIERS EN -FABRIKANTEN:
OVER ARIE STIJGER EN FRANS BURSCH

Voorgevel Steenstraat 14-16, huidige situatie; foto Niek Bavelaar, november 2012.

Het dubbel winkelwoonhuis Steenstraat 14-16 staat terecht op de gemeentelijke monumentenlijst van Leiden. We komen te weten wie de architect is geweest van het huidig pand, wanneer het gebouwd is en wat de functies waren van het winkeldeel. En er was meer dan alleen detailhandel.

In de serie winkelwoonhuizen aan de oostzijde van de Steenstraat neemt het gebouw met de gecombineerde huisnummers 14-16 een opvallende en eervolle plaats in. Het gemeentelijk monument is een zoektocht naar opdrachtgever, ontwerper, bouwer, functie en geschiedenis meer dan waard, zeker voor wie de blik naar boven wendt en de verknoede pui overslaat.

Waarom een monument?

Laten we voor de beschrijving van het gemeentelijk monument nummer 1246 – die de grondslag vormt voor de toekenning van een monumentale status – min of meer leentjebuurt spelen bij de bewoordingen van het desbetreffend besluit van Burgemeester en Wethouders van Leiden de dato 23 februari 1999. (Zie voor visualisering de foto's bij dit artikel.) Het winkelwoonhuis bestaat uit twee bouwlagen met daarop een zolder met Vlaamse gevel [= grote stenen dakkapel, kleiner dan een topgevel] onder een plat dak met omgaande dakschilden [dakvlakken]. Op de begane grond bevindt zich een winkelpui met achter de plaat aan de voorzijde vermoedelijk glas-inloodramen.

De eerste verdieping heeft vier vensters met hardstenen kalf [horizontale regel in kozijn tussen luikopening onder en glasvlak boven]. Boven de vensters zijn er strekse bogen die eindigen in hardstenen sierelementen. De eerder genoemde Vlaamse siergevel wordt gevormd door twee puntgevels die allebei een venster met openslaande ramen onder een boog hebben. Het daar gemetseld boogveld heeft in het midden een decoratie. De Vlaamse gevel is afgedekt met hardsteen en op de toppen zijn twee hardstenen bollen te zien. De gevel heeft een brede, overste-

kende gootlijst, die zich gesteund weet door kunststenen consoles. De dakschilden op de dakkapellen zijn afgedekt met rode *Tuiles du Nord* [een dakpansoort die oorspronkelijk werd gefabriceerd in het Franse departement *Nord*].

Na deze parafrasering van het poëtisch monumentenproza van de gemeentelijke afdeling monumentenzorg volgt dan de eruit voortvloeiende waardering van het pand: een gave gevel in eclectische stijl, met een winkelpui die deel uitmaakt van het oorspronkelijke ontwerp met vermoedelijk glas-inloodramen. De gevel is symmetrisch opgebouwd en goed qua proporties. Het pand past bouwkundig goed bij het belendend pand Steenstraat 12 [het in een vorige aflevering van dit blad beschreven gemeentelijk monument van architect Leo van der Laan op de hoek van de Sint Aagtenstraat, het voormalige Naaimachinecentrum, nu PC-winkel].

Commentaar: uit de foto van het pand anno 1972 uit het Regionaal Archief Leiden blijkt hoe zich op nummer 14 boven de [anno 2012 nog steeds intact zijnde] monumentale deur naar het bovenhuis links, met houten kussens in reliëf, een half rond glas-inlood venster bevindt; het markies en een lichtbalk (?) verbergen vermoedelijk een glas-inlood bovenlicht boven de etalageruit, terwijl zich rechts (op nummer 16) een vierdelig half-ovalen glas-inlood bovenlicht voordoet, boven een werkplaats-achtige etalage met vensterindeling; dit is wellicht de originele indeling van ruim een eeuw geleden. Dit laatste in 1972 nog zichtbare oorspronkelijke gedeelte van de pui is bij een latere modernisering reddeloos verloren gegaan, maar het zou zeker wenselijk zijn dat de huidige eigenaar in overleg met verhuurder en huurder een poging doet de een deel van de oude schoonheid te herstellen of in ieder geval recht te doen. Wat bij de foto's van zowel 1972 als dertig jaar later opvalt is het drietal glad-granieten zuilen op de begane grond, die worden bekroond door een console-achtig sculptuurtje. Dit element is evenmin als de deur in de registerbeschrijving opgenomen.

Het gebouw is naar mijn mening behalve door de hierboven beschreven aspecten en elementen vooral zo charmant vanwege de warme uitstraling van de uit het eerste decennium van de twintigste eeuw zo bekende bijna tomatrode bakstenen. Die werden vaak gebruikt voor winkels, villa's en andere gebouwen met een zekere allure. Ook het hoekpand op nummer 10 van architect Van der Laan is met die steensoort bekleed.

De beschrijving in het monumentenregister vermeldt geen naam van een architect. Als bouwjaar wordt de aanduiding "omstreeks 1910" gegeven. In de volgende paragraaf onthullen we bouwjaar en bouwmeester.

Voorgevel Steenstraat 14-16 in de jaren zeventig; fotocollectie Regionaal Archief Leiden, maker onbekend, 1972. Met dank aan het RAL voor overname van deze foto.

De architect onthuld

Dank zij de onvolprezen zegeningen van de digitalisering van de Leidse dagbladen komen we erachter dat op 12 september 1899 in het lokaal aan de Pieterskerkgracht 18 de aanbesteding plaatsvond van de afbraak en wederopbouw van het winkelhuis Steenstraat 14-16. Bouwplan en Bestek lagen ter inzage en overneming "ter plaatse der Besteding". Verlangde inlichtingen geeft de Architect Jacobus van der Heijden, Hooigracht 4 A. Zo blijkt opnieuw dat net als bij vrijwel alle andere winkelwoonhuizen aan de oostzijde van de Steenstraat de (vernieuw)bouw van eind negentiende eeuw of de eerste decennia van de twintigste eeuw plaatsvond na afbraak van de ter plekke vaak een eeuw of wat eerder gebouwde panden.

Van het oude pand werd overigens ter veiling alles verkocht wat los, vast en bruikbaar was. In het *Leidsch Dagblad* van 23 oktober 1899 staat een annonce over een Afbraakveiling op 27 oktober op de Boommarkt: "om constant geld". Het ging om een flinke partij Afbraak van te Leiden geamoveerde percelen, zoals plusminus 4.000 rode pannen, deuren, ramen, binten, brandhout, cement- en marmertegels, een partij hardsteen, alsmede een onderpui met hardstenen borstwering. Dat alles staande aan de Steenstraat 14-16 en dagelijks te bezichtigen.

Blijkens het *Leidsch Dagblad* van 12 september waren bij de aanbesteding van afbraak en opbouw van het winkelhuis van bouwmeester Van der Heijden zeven inschrijvingen ingekomen. De laagste was van D. Kooreman, aan wie dan ook de uitvoering van het werk werd opgedragen. Zijn aanneemsom was 9.876 gulden.

Aannemer Dirk Kooreman, geboren in 1875 als zoon van metselaar Dirk Kooreman, had bij zijn huwelijk in 1903 met Elisabeth Maria Frederika van den Heuvel (dochter van een kleerbleker) twee metselaars als getuigen, dus dat moet wel een hecht huwelijk zijn geworden. Hun eerste kind in 1904 heette trouwens ook Dirk. Dirk II schreef op vele bouwprojecten in en hij werkte herhaaldelijk samen met architect W.F. van der Heijden, de oudere broer van Jacobus, onder meer voor de wederopbouw in 1899 van het na brand geheel verwoeste *Wapen van Voorschoten*.

Jac of Jac. van der Heijden (1854-1931), zoals hij veelal wordt aangeduid, was een vooraanstaand architect van protestantse komaf. Naast negentiende- en twintigste-eeuwse beroemdheden in de eredisie van Leidse bouwmeesters als Leo en Jan van der Laan, Jesse, Schaap, Mulder, Fontein, was hij wellicht aanvoerder van de eerste divisie. Hij begon zijn loopbaan op het bureau van zijn broer W.F. van der Heijden. Zijn eigen bureau was lange tijd het oude huis van de hoogleraar en staatsman Thorbecke op de Ga-

renmarkt. Volgens de Cultuurhistorische verkenning van de Waard was hij in de jaren twintig van de twintigste eeuw wellicht de belangrijkste architect van zowel particuliere als verenigingswoningbouw in Leiden: volkswoningbouw (met veel decoratieve elementen) in het Zeeheldenkwartier op de Waard voor de in 1915 uit de protestants-christelijke vakbeweging (besturenbond CNV) voortgekomen woningbouwvereniging Eensgezindheid (Tromp-, Munniken-, Ooster- en Van Speijkstraat), een deel van de Kooi en enkele honderden huizen in de Tuinstadwijk.

Op een andere manier spectaculair is het in 1905 gebouwd hoekwinkelpand (een rijksmonument) met bovenwoning Breestraat 90 / Maarsmansteeg 16. Opdrachtgever was Albert Timmermann, die herenmodeartikelen verkocht. Het gaat om een anno 2012 helaas leegstaand representatief Art-Nouveau-pand. Ook tekende Van der Heijden voor het uit 1906 daterend pand van rode bakstenen op de hoek van Kapelstraat en Vismarkt (nu schoenenwinkel). Ten slotte verdient vermelding de eveneens in rood uitgevoerde zogeheten Doleantiekerk op Oude Vest 133, welke gereformeerde kerk tot 1993 in gebruik was en inmiddels tot appartementen is verbouwd. Jac van der Heijdens zonen traden in zijn voetsporen: J.A. en A. (Abraham) waren vanaf eind jaren twintig voor een belangrijk deel van de nieuwbouw in de Waard verantwoordelijk.

We worden nu nieuwsgierig naar de opdrachtgever voor de bouw van Steenstraat 14-16 en het verband met de geschiedenis van werkend Leiden en industrieel verleden. Maar daarvoor gaan we eerst terug naar de bezitter van het oude, eerder gebouwde pand en de eerste die er een half-industriële bestemming aan gaf.

Firma A.B. Stijger

Op zaterdag 6 augustus 1881 vond een openbare vrijwillige verkoping bij opbod plaats "in het Herenlogement aan de Burg", bij afslag een week later. Het betrof een perceel aan de oostzijde van de Steenstraat, de nummers 14, 16 en 18, bevattende: bovenwoning, benedenwoning met tuintje en bergplaats met bovenwoning, alle met afzonderlijke ingangen, verhuurd in vier gedeelten, samen voor 695 gulden per jaar.

De bovenwoning (nummer 14) is gespecificeerd: spreekkamer met kast; bovenvoorkamer met stookplaats [haard] en twee kasten; doorgang met alkoof en achterkamer met kasten; portaal, keuken met stookplaats; pomp en droogzolder. De benedenwoning (nummer 16) telt een zijkamer met bedstede, doorgang voorzien van kasten en kelder; binnenkamer met bedstede en kast en stookplaats, Gang met pomp, keuken met aanbehoren, tuinkamer, tuintje en afdak, benevens een grote zolder.

Winkelwoonhuis Breestraat 90 / Maarsmansteeg 16; anno 1905; architect Jacobus van der Heijden; foto uit collectie Joop Gijsman.

Ook nummer 18 wordt gedetailleerd beschreven, als bergplaats [magazijn] met bovenwoning: opgang, voor-kamer met drie kasten, alkoof of tussenkamer met bed-stede en kast; stookplaats; keuken met stookplaats, pomp en toebehooren, kleine voorkamer en zolder, enz. Dit pand (later omgenummerd tot 18-20) is dus qua eigendom een geheel met 14-16 en dat zal tot de dag van vandaag zo blijven. De aan het dubbel winkelwoonhuis 14-16 gekop-pelde bedrijfsfunctie van nummer 18 komt nog vaak in ons verhaal terug.

De gelukkige koper van de gehele combinatie is de heer A.B. Stijger. Zijn laatste bod bedroeg de somma van 9.400 gulden. Arie Bartholomeus Stijger (geboren 27 september 1837 te Leiden) is sigarenfabrikant. Op 17 juli 1882 laat hij zijn stadgenoten weten dat hij nog dezelfde dag zijn winkel in sigaren en thee zal openen op Steenstraat 16 "bij den Stationsweg". Nauwelijks een jaar later, op 9 augustus 1882, bericht het *Leidsch Dagblad* dat B & W vergunning hebben verleend aan A.B. Stijger tot het oprichten van een sigarendrogerij in het perceel Steenstraat 18. Kortom,

ook bedrijfsmatig vormen de panden 14-16 en 18, tabakshandel en -fabricage, nu een geheel en, zoals we nog zullen zien, dat zal veertig jaar het geval blijven. En tot in de jaren dertig van de volgende eeuw zullen ook de twee achtereenvol-gende opvolgers van de Firma A.B. Stijger stelselmatig deze firmanaam in hun cor-respondentie en reclames van hun bedrijf blijven voeren, al dan niet met de toevoe-ging "voorheen". In 1890 doet Stijger een verzoek aan B & W tot plaatsen van een gasmotor van 1 PK voor het kerven van tabak in het perceel Steenstraat 19A.

De koopmanszoon Arie B. Stijger had vóór zijn grote aankoop van de panden aan de Steenstraat al een aardige loopbaan in huizen en tabak achter de rug. Hij huwt in 1860 Lena Sierat, dochter van een schoen-makersknecht. Achtereenvolgens woonde hij met haar op de Zijlgracht (thans: Ko-revaarstraat), aan de Raamsteeg en de Groenesteeg, waar hij diverse panden aan-kocht. En zo woonde hij in 1878 met aan-duiding tabakshandelaar op Rapenburg 9. In 1879 verleenden B & W hem vergun-ning tot oprichting van een sigarendrogerij aan de Nieuwe Rijn nummer 83. In 1882 was het adres van de sigarenfabrikant A.B. Stijger Oude Singel 230 A. In ieder geval woonde hij nooit slecht. Zo bewoonde hij

in de jaren negentig van de negentiende eeuw Stations-weg 1, de witte stadsvilla op de hoek van de Rijnsburger-singel (nu eetcafé De Bruine Boon).

Stijger was goed voor zijn werknemers. Zo liet hij ze in 1883 de grote wereld- en koloniale tentoonstelling in Am-sterdam bezoeken (officieel geheten Internationale Kolo-niale en Uitvoerhandel Tentoonstelling). Daarvan getuigt een annonce in het *Leidsch Dagblad* van 20 september: De werklieden van de heer A.B. Stijger betuigen hun harte-lijke dank "voor de wijze waarop hij hen in staat gesteld heeft de Amsterdamsche Tentoonstelling en het Panopti-cum te bezichtigen". Een van Stijgers bedrijfsleiders, Ka-rel Willem Boers, (winkel)bediende, mag in de bovenwo-ning op Steenstraat 16 wonen, tot zijn overlijden in 1908.

Voortzetting door F.G.C. Bursch

In februari 1897 verkoopt A.B. Stijger, sigarenfabrikant (sic!) te Leiden aan Frans Georges Kristiaan Bursch, parti-culier, wonende te Haarlem, de huizen en erven staande

Voorgevels Steenstraat 14-16 en nummer 12, hoek Sint Aagtenstraat; foto Niek Bavelaar, november 2012.

en gelegen aan de Steenstraat, nummers 14, 16, 18, 19 en 19 A te Leiden, van welke onroerende goederen de ver-koper verklaart de eigendom in 1881 te hebben verkregen (bij de veiling aan de Burcht). (Naar mijn voorlopige in-druk zijn de nummers 19 en 19 A later vervangen door het huisnummer 20, maar dat zal voor een volgend artikel, over het pand Steenstraat 18-20, worden uitgezocht; GJT.) De in Amsterdam geboren en in 1932 op 63-jarige leeftijd in Leiden overleden F.G.C. Bursch kwam uit een voor-zover bekend betrekkelijk welvarende Haarlemse fami-lie van Duitse afkomst, wat de verschrijving (Kristiaan in plaats van Christiaan) bij de notaris zou kunnen verklaren.

Op 1 mei 1897 treffen we twee gecombineerde annonces aan in het *Leidsch Dagblad*. Allereerst geeft A.B. Stijger te ken-nen "dat ik mijne Sigarenfabriek en Ververij, annex Winkel, heb overgedaan aan mijn opvolger", de heer F.G.C. Bursch, die deze zaak op dezelfde voet en onder de Firma A.B. Stijger zal voortzetten. En vervolgens hoopt F.G.C. Bursch hetzelfde vertrouwen van zijn voorganger te mogen blijven genieten. Het adres: Steenstraat 16-18. Bursch nam ook het personeel over. Zo betuigt in mei 1905 de heer J. Koorenhof zijn harte-lijke dank aan zijn geachte Patroon, de heer F.G.C. Bursch (firma A.B. Stijger) en Personeel, voor de stoffelijke blijken van belangstelling bij zijn 25-jarig jubileum ondervonden.

Bursch noemde de sigarenfabriek op nummer 18 Boerhaave. Zo lezen we in het *Leidsch Dagblad* in 1908 over een met voorstellingen van Leidse merkwaardigheden en het monogram F.B. (F. Bursch, van de firma Stijger en de naam van de fabrikant) versierd blikken kistje tot drooghouden van sigaren "te koop bij sigarenfabriek Boerhaave met daaraan verbonden magazijn". In december 1914 vindt in de etalage van sigarenmagazijn Boerhaave aan de Steenstraat een expositie plaats over het oorlogstoneel in België, onder meer granaatkoppen ingeslagen te Lier en Mechelen en glasscherven van de Mechelse kathedraal en de kerk te Eppighem.

De achternaam van de geneeskundige Herman(us) Boerhaave voor een winkel en fabriek van een product dat ooit als geneesmiddel werd aangeprezen, gold niet alleen voor een Leids icoon, maar de naamgeving lag ook voor de hand gezien het nabije standbeeld van de geneesheer, dat in 1872 op de Steenstraat bij de voormalige Rijnsburgerpoort tegenover sociëteit Amicitia (en met het pas gebouwd ziekenhuis achter de rug) werd onthuld. (In 1931 werd het beeld verplaatst naar het nieuwe complex van het Academisch Ziekenhuis Leiden.)

In 1916 plaatst de *Leidsche Courant* een groot artikel op haar voorpagina ter gelegenheid van "De Nederlandse Winkelweek te Leiden"; het bevat een wandeling langs Leidse winkels en eindigt bij "de firma A.B. Stijger (F.G.C. Bursch) met haar Hollandsche tabak en sigaren". Eveneens tijdens de Eerste Wereldoorlog drukt dezelfde krant in hetzelfde jaar een gezamenlijke advertentie af van zeven Leidse sigarenwinkels, waaronder "F. Bursch (fa A.B. Stijger)": door de steeds stijgende prijzen der ruwe tabak zien ondergetekenden zich genoodzaakt de prijzen der rook- en pruimtabakken met 10 cent per pond te verhogen.

Het was dus deze energieke ondernemer Frans Bursch die de opdracht tot afbraak en bouw van Steenstraat 14-16 had gegeven. (De sigarenproductie ernaast kon uiteraard ongestoord voortgang vinden.) Rond de eeuwwisseling was in een tijdperk van industrialisatie, hoogconjunctuur en stijgende welvaart voor een langzaam bredere middenklasse de tabaksnijverheid ook in Leiden een niet geheel onbelangrijke kleinschalige industriële sector. In het adresboek van 1900 vinden we niet minder dan 18 namen van Leidse sigaren- en tabaksfabrikanten. En de rubriek sigaren- en tabakshandelaren en -winkeliers bevat niet minder dan 62 namen. In beide rubrieken prijkt de naam F.G.C. Bursch. Anno 2012 vermeldt de *Gouden Gids* slechts acht Leidse adressen in de categorie Sigaren, sigaretten en tabak. Er is geen enkele fabrikant te bekennen.

Alle aspecten van het sigarenmakersbedrijf kwamen

in aanmerking voor mechanisering. In 1913 vroeg Bursch vergunning voor uitbreiding van zijn sigarenfabriek door plaatsing van een gasmotor van 2,5 PK tot het in beweging brengen van een eestmachine, een snijmachine en een messenslijpmachine.

Frans Bursch was een actief man met diverse liefhebberijen. Zo hield de Leidsche Postduivenvereniging De Reisduif in mei 1906 een wedvlucht naar Mechelen "met oude duiven"... "Wegens het dampig weer waren de aankomsten zeer traag te noemen." Van de tweede aangekomen duif was de eigenaar F.G.C. Bursch. In 1914 had Bursch het geschopt tot voorzitter van deze duivenmelkersvereniging. In 1910 doet Bursch, "fabrikant alhier", in een bijeenkomst van de afdeling Leiden van de Nederlandse Natuurhistorische Vereniging enige mededelingen over de tabaksplant. Later in dat jaar neemt hij deel aan de voorbereidende commissie voor de feestversiering van de Stationsweg-Steenstraat. En in 1918 blijkt hij een van de twee plaatselijke consuls te zijn van de Algemene Nederlandse Wielrijdersbond ANWB.

Uit het huwelijk van sigarenfabrikant Frans Bursch met Magdalena Buis kwamen enkele kinderen voort. Zoon Frans Christiaan (geboren 31 oktober 1903) zou het zwarte schaap van de familie worden. In 1927 al werd hij assistent, later conservator aan het Rijksmuseum van Oudheden aan het Rapenburg. In de jaren dertig ontwikkelde hij nationaal-socialistische sympathieën. In het Duitse Marburg promoveerde hij in 1933 op de prehistorische beekculturen in Nederland. In 1940 werd hij directeur van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek en lid van de NSB. In 1943 vertrok hij zelfs naar Oekraïne om er (tevergeefs) in een prehistorische grafheuvel Germaanse sporen te vinden. Het bekende Leidse oorlogsdagboek van (kennelijk oud-schoolgenoot) Han de Wilde spreekt in 1944 van het "mannetje Frans Bursch, die zich onsterfelijk (belachelijk) heeft gemaakt door opgravingen in de Russische Oekraïne te gaan doen" en "voor een handjevol toehoorders van de 'Duitsch-Nederlandsche Kultuurgemeenschap' in den Turk" [etablissement in de Breestraat] een lezing heeft gehouden over "mijn reisindrukken in Rusland". De in 1981 overleden Bursch verdiende na zijn straf voor collaboratie de kost als leraar klassieke taken. De betrekkelijk goede reputatie van de familie Bursch was intussen allang in rook opgegaan. En in de jaren twintig en dertig voerde een nieuwe ondernemer op 14-16 het bewind. Daarover en over de bedrijven die er na de Tweede Wereldoorlog tot heden gevestigd waren, verhaal ik in het tweede deel van dit artikel.

Gerard J. Telkamp

UIT LEIDEN EN REGIO

PRIJS VOOR MOLEN DE REGT

Nieuw-Lekkerland – De BankGiro Loterij Prijs Molens van 50.000 euro is gewonnen door de korenmolen De Regt in Nieuw-Lekkerland. Het geld zal worden besteed aan het lopende restauratieproject, waardoor de molen weer compleet wordt. Bovendien gaat de molen stroom opwekken, waarmee de elektromotor in de molen zal worden aangedreven.

RESTAURATIE BOLLENSCHUUR VALKENBURG

Valkenburg – De monumentale bollenschuur aan de Hoofdstraat in Valkenburg wordt gerestaureerd. Daartoe heeft de Commissie Welzijn van de raad een bedrag van 150.000 euro beschikbaar gesteld.

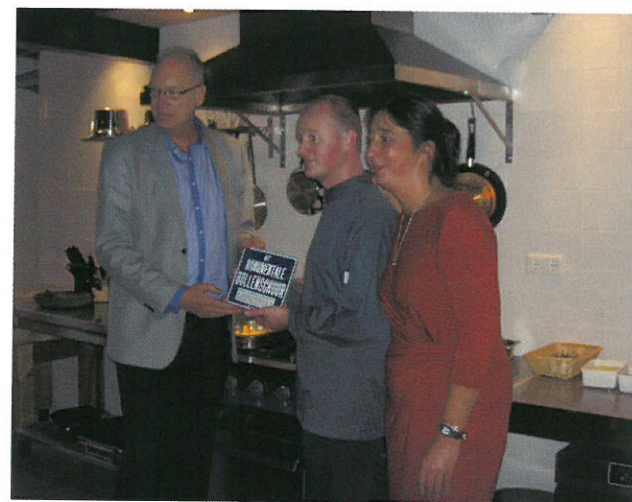
Eigenaar C.A.de Vries was eerder van plan het land en de bollenschuur te verkopen om de verplaatsing van zijn installatiebedrijf naar Rijsenburg te bekostigen. De gemeente Valkenburg was akkoord gegaan met de bouw van woningen op de vrijkomende grond. Maar de gemeenten Valkenburg en Katwijk gingen een fusie aan. Korte tijd later gaf de gemeente Katwijk de bollenschuur de status van gemeentelijk monument. Daarmee was de verkoop van de vervallen bollenschuur in feite van de baan. Gezien de verplichtingen uit het verleden heeft de gemeente nu een subsidie voor de restauratie verstrekt.

PRIJS VOOR BOLLENSCHUUR VOORHOUT

Voorhout – De tiende Zwarte Tulp Prijs voor behoud van bollenschuren is vorige maand uitgereikt aan Jos Ruiters en Natasja Heemskerk, eigenaars van de voormalige bollenschuur aan de Jacoba van Beierenweg 95 in Voorhout.

Zij ontvingen de prijs op vrijdag 23 november van de Werkgroep Behoud en Herbestemming Bollenerfgoed van het Cultuurhistorische Genootschap Duin- en Bollenstreek. Die belooft hiermee de manier waarop zij de schuur een nieuwe functie hebben gegeven, waardoor behoud voor de toekomst gewaarborgd is.

Jos Ruiters en Natasja Heemskerk ontvingen het schildje van de Zwarte Tulp Prijs van wethouder John Stuurman van de gemeente Teylingen.

De bollenschuur is omstreeks 1910 gebouwd voor het bloembollenbedrijf Warmerdam-Hoogduin. Later is het pand vergroot en in gebruik geweest bij de firma Warmerdam-Van der Salm. In totaal vier generaties hebben er gebruik van gemaakt. De bollenschuur staat in de Regionale Collectie Bollenschuren, de lijst van de circa honderd belangrijkste schuren in de Duin- en Bollenstreek. In 2012 is de schuur, na een grondige renovatie, door Jos Ruiters en Natasja Heemskerk in gebruik genomen als kookstudio 'Tulphoeve'.

Prijzen

De Zwarte Tulp Prijs wordt sinds 2003 toegekend aan eigenaren van bollenschuren in de Bollenstreek die hun pand op een goede manier hebben behouden of een nieuwe bestemming hebben gegeven. De prijs bestaat uit een oorkonde en een schildje, ontworpen door de Ontwerpstudio 2000

uit Amsterdam. Tijdens een gezellige bijeenkomst in de bollenschuur overhandigde wethouder John Stuurman van de gemeente Teylingen Jos Ruiters en Natasja Heemskerk het speciale schildje met de tekst 'Monumentale Bollenschuur'.

De bollenschuur van Warmerdam in Voorhout, nu in gebruik als kookstudio.

De Werkgroep Bollenerfgoed van het CHG schonk hen een oorkonde. Dit is een schoolvoorbeeld van behoud door herbestemming, door ondernemende mensen en zonder subsidie. Op deze manier kunnen de bollenschuren, die voor onze streek zo'n grote cultuurhistorische waarde hebben, behouden blijven voor de toekomst. Bovendien is het de tweede keer dat Jos en Natasja een bollenschuur een tweede leven gaven. Eerder al verbouwden zij een bollenschuur aan de Leidsevaart 165 in Noordwijkerhout.

De CHG-werkgroep Behoud en Herbestemming Bollenschuren werkt al 15 jaar aan het behoud van de meest waardevolle bollenschuren in de Bollenstreek. Alles over behoud van herbestemming van bollenschuren is te vinden op: www.bollenschuren.nl.

PLAN VOOR HOTEL OP RAPENBURG

Leiden – Er zijn plannen voor de bouw van een luxe hotel met 70 kamers, zes appartementen en vier suites op Rapenburg 48. Dit heeft de gemeente Leiden eerder dit jaar meegedeeld.

Het hotel wordt ontworpen door Mulder Van Tussenbroek Van Veen Architecten en ontwikkeld door Hillgate Properties. De gemeente Leiden heeft een intentieovereenkomst gesloten met de ontwikkelaar. Naar verwachting opent het hotel in 2014 zijn deuren.

Het pand op Rapenburg 48 vormt samen met Pieterskerkhof 4a één complex. De achterkant grenst aan het Pieterskerkplein, met daaraan de Pieterskerk.

(Gemeente Leiden)

CORRECTIE & AANVULLING

In het vorige nummer van Stielz is in het artikel over het verdwijnen van het vizeelrioolgemaal aan de Lammenschansweg niet dat gemaal, maar het gemaal aan de Geregracht afgebeeld.

HERINNERING AAN LEIDSE BOLLENTTELT

De Hoge Morsweg heeft nu een blijvende herinnering aan de bloembollencultuur, die hier in het begin van de vorige eeuw tot ontwikkeling kwam. Die herinnering is de replica van de laatste Leidse bollenschuur, die nu met behoud van kenmerken van het origineel als een mansardedak en vakwerkbouw, een aanwinst voor de Hoge Mors is geworden.

STIEL heeft in de afgelopen jaren meermalen pogingen in het werk gesteld om het origineel uit 1906 te behouden en een herbestemming te geven. Er lagen verzoeken om de vervallen bollenschuur de status van gemeentelijk monument te geven. Die pogingen strandden op een bouwtechnisch rapport. Daarin stond zonder veel omhaal dat het verval zover was voortgeschreden, dat herbestemming niet mogelijk was. Het werd ten slotte een nieuwe bollenschuur met veel kenmerken van de oude en met daarin twee bollenschuurwoningen. [Zie artikel over de bollenschuur in Stielz december 2005] (W.B.)

Zie voor binnengekomen actuele informatie de website www.stiel-leiden.nl onder nieuws

Wij brengen het nieuws bij u thuis!

Met het Leidsch Dagblad blijft u op de hoogte van de gebeurtenissen in uw omgeving én leest u al het landelijke en wereldnieuws. Daarnaast besteden we veel aandacht aan cultuur, sport, wonen en ontspanning. Nieuws dat u direct raakt.

Dat brengen wij graag bij u thuis.

Word abonnee,
bel 088 - 8241111
of surf naar
www.leidschdagblad.nl

www.leidschdagblad.nl

Leidsch Dagblad

Leydse weelde

Groene ontdekkingen in de Gouden Eeuw.
11 oktober 2012 tot en met 5 mei 2013

BOERHAAVE

suzanne 20 fischer
bouwhistorisch onderzoek e eeuwse monumenten

gsm 06.54 78 77 56 mail@suzannefischer.nl
hofbrouckerlaan 10 2341 LN oegstgeest tel. 071.7850073
www.suzannefischer.nl

MUSEUM DE LAKENHAL
PARELEN
IN KUNST, NATUUR EN DANS
16 09 2012 - 13 01 2013 | LEIDEN | LAKENHAL.NL